

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/42443>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

INHOUDSOPGAVE

‘Redactioneel’ 1

André Hanou ‘Materiaal voor de kennis van Rabelais en diens werk tijdens de Nederlandse Verlichting – v’ 2

Ed Schilders ‘Teofilo Folengo / Merlinus Coccaius – Prototype van Rabelais?’ 7

Atte Jongstra ‘Gesprekken tussen groten. Rabelais aan tafel met Elizabeth Tudor, Niccolò Machiavelli en Thomas More’ 9

Monique Bullinga ‘Rabelais voor lexicofielen. Bespreking van *The Rabelais Encyclopedia* enz. (2004)’ 13

‘Nuttig & Curieus’ 16

REDACTIONEEL

Na het speciale nummer van augustus/december 2004 besluiten we met nummer 35 de tiende jaargang van het tijdschrift van de enige Rabelais-club in Nederland, geheel aan de studie van Rabelais, zijn werk en zijn tijd gewijd. Voor een schrijversclub met het ledenaantal dat wij kennen is dit niet niks. Veel dank dus aan degenen wier naam we hier telkens weer zien opduiken: Jaap Engelsman, André Hanou, Atte Jongstra, Ed Schilders, Paul Smith. En aan andere leden die soms met fraaie artikelen van zich deden spreken, zoals – om maar een paar te noemen – Peter Altena, Frank van Lamoen en Hannie Vermeer-Pardoen. We gaan met alle vertrouwen op weg naar het derde lustrum, en blijven op bijdragen hopen.

Voor de vijfde achtereenvolgende keer verrast André Hanou met zijn ‘Materiaal’. Steeds opnieuw vindt hij getuigenissen over Rabelais in zijn lange achttiende eeuw. Dat hem nog een lang leven van lezen beschoren is gunnen we hem en onszelf van harte. Teofilo Folengo oftewel Merlinus Coccaius is het onderwerp van Ed Schilders’ aandacht. Was hij het ‘prototype van Rabelais’? Ja, maar Ed is zuiniger in zijn beoordeling dan de nieuwe *Rabelais Encyclopedia*, die besproken wordt door ondergetekende. Atte Jongstra vertaalde én bewerkte – ‘ja, anders wordt het zo saai’ – een televisiegesprek tussen vier groten uit de Renaissance: Elizabeth I, Thomas More, Machiavelli en Rabelais. Aan de ingrediënten voegde hij een flinke scheut Rabelais toe, en hij haalde oeverloze uitweidingen over de Engelse geschiedenis weg. En toen werd het inderdaad leuk. Tot slot: de bijdrage aan ‘Nuttig & Curieus’ van Paul Dijstelberge verschijnt gelijktijdig in iets andere vorm in de *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weijerman*.

Dan nog iets. Voor een feestelijke bijeenkomst ter ere van 10 jaar ‘Fay ce que voudras’ krijgt u te zijner tijd een uitnodiging. Het tijdstip is echter afhankelijk van de afronding van een project waar we ons met een paar mensen al geruime tijd sterk voor maken: de complete zeventiende-eeuwse Rabelais-vertaling van Wieringa als Word-bestand én in facsimile op cd/dvd. De werkzaamheden bevinden zich in een vergevorderd stadium, en we hopen de digitale Wieringa nog dit jaar ten doop te kunnen houden. Zijn er betere redenen om een feestje te vieren? Ja, natuurlijk wel, maar voor rabelaisianen? (MB)

MATERIAAL VOOR DE KENNIS VAN RABELAIS EN DIENS WERK
TIJDENS DE NEDERLANDSE VERLICHTING – V¹
door André Hanou

In 1917 deed S.A. Krijn een beperkt onderzoek naar het voorkomen van Franse lectuur in Nederlandse particuliere bibliotheken.² Nu zou men dit onderzoek vandaag de dag wellicht beter of uitvoeriger kunnen doen, met behulp van andere of uitgebreidere instrumenten, maar de gegevens van toen blijven ‘hard’ in zover duidelijk is welk materiaal toen gebruikt werd.³ Krijn onderzocht de gedrukte catalogi van particuliere bibliotheken voor het tijdvak 1700-1750, in het bezit van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels. Krijn telde werken die in minder dan tien bibliotheken voorkwamen niet mee. De catalogi die behoorden bij echte refugiés, Franse immigranten dus, werden buiten beschouwing gelaten. Het gaat dus om Nederlands bezit, Nederlandse lezers.

Her resultaat was en is opmerkelijk. Krijn geeft een lijstje van ongeveer honderd Franse auteurs, of althans werken in de Franse taal, met de frequentie van voorkomen. Ik neem de eerste twintig items over:

Bijbel 54; Nieuw Testament 53; Moréri Dictionnaire 51; Boyleau 46; Bayle Dictionnaire 45; Psalmen 44; La Fontaine 43; Fénélon 43; Molière 42; Ovide 41; Corneille 41; Richelet Dictionnaire 39; Voiture 37; Montaigne 36; Balzac 34; Lettres de Guy Patin 34;
St. Evremond 33; Tacite 33; Rabelais 32; Lettres du cardinal d’Ossat 32

Rabelais eindigt hier dus op een (gedeelde) negentiende plaats. Indien men van zijn concurrenten de bijbel-varianten buiten beschouwing laat, evenals de auteurs uit de Oudheid en de dictionnaires, staat hij op een (gedeelde) elfde plaats.

Dit lijkt hoe dan ook te betekenen, dat een stelling dat Rabelais tijdens de Verlichting (althans een deel van die periode) in Nederland niet gelezen werd, geen enkele steun krijgt op basis van deze catalogi. Het zou inderdaad wat vreemd geweest zijn als men hier niet geluisterd zou hebben naar een in die tijd welbekende geleerde als Formey, die in zijn vele malen herdrukte advies welke belangrijke auteurs op te nemen in zijn bibliotheek, in zijn paragraaf over belangrijke romans Rabelais vermeldde, enigszins in samenhang met Brantôme:

Nous avons quelques anciens Livres, que je ne puis guères placer qu’ici. Tels sont les *Oeuvres de Brantome* [...]. Rien de plus amusant pour ceux qui sont sensibles aux graces de l’enjouement & de la naïveté. Le *Rabelais* n’est pas à beaucoup près aussi attachant, & malgré tous les Commentaires qu’on y a faits, il est encore très obscur. La dernière Edition est en 2. Vol. *In 4to*. S’il y en a une qu’on puisse lire avec agrément, c’est celle qui porte pour titre, *le Rabelais Réformé*, en 8. Volumes *in 12mo*.⁴

Eerder in *Faicts & Dicts* kwam ter sprake het veelvuldig voorkomen van Rabelais in de *Haegse Mercurius* (1697-1699) van Hendrik Doedijns. In de reeks ‘Materiaal’ blijkt dat de schrijvers van mercuren en satirische tijdschriften vaak Rabelais als voorbeeld zien. Misschien moeten de lezers van Rabelais vooral gezocht worden bij diegenen die ook dit type bladen lazen. Een kleine bevestiging daarvan vindt men in een catalogus van de Haagse uitgever Jan Kitto. Deze publiceerde in 1699 een heel aardig pamflet, *Mercurius in de rouw*, waarin Cato en Maecenas debatteren over het goede en kwade van en in mercuren. Deze Kitto gaf in 1699 een auctiecatalogus uit van een aantal boeken uit de bibliotheek van een niet met name genoemde persoon.

Dit heerschap las Hobbes, Bacon, Descartes, Bekker. Bij de octavo's vinden we vermeld: 'Rabelais Werken, 2. deelen'.⁵ Het staat tussen de werken van Epictetus en de *Vrolycke Bruilofts Gast* in, terwijl verderop nog werken volgen van Focquenbroch, Broer Cornelis, en Rustingh. De libertijnse sfeer is dus duidelijk.

Zoals de lezers maar al te goed weten is er geduchte strijd gevoerd over de vraag of het in 1562 verschenen *Cinquiesme Livre* van Rabelais is of niet. Dat maakt mij hier niet uit: het daar hernomen maar al eerder bij Rabelais voorkomende thema van het 'Isle sonnante', met zijn wonderige clergé, heeft hoe dan ook iets te maken met de rabelaisiaanse atmosfeer. Het motief van het 'Klinkende eiland' en zijn bewoners is ook in de Nederlandse literatuur van de Verlichting bekend. Een spoor daarvan vindt men bijvoorbeeld in het impressum van het vermakelijke werk over de bekende domme mof en in Nederland zeer populaire figuur van Slennerhincke, zoals beschreven in de *Voorlooper van Gedenkschriften, behelzende het Leeven van den Jongen Slenner-Hincke en zyn Gemalin Souillone Salopje Geboortig van Nonchalante*. Dat is uitgegeven 'Op het Klinkend Eiland, by Hans Hendrik Stultus' (*stultus* = stommeling). Er zijn daarvan tenminste twee drukken bekend, uit 1768 en 1770. De NCC schrijft het aan Willem Ockers toe.

Ik wil er in dit geval alleen op wijzen dat ons eiland waar de klokken nooit ophouden te luiden ook het Nederlands toneel niet onberoerd gelaten heeft. Ik ga eraan voorbij dat in 1768 in Brussel een opera *L'Isle sonnante*⁶ opgevoerd werd en beperk me tot enige opmerkingen (ik vrees dat er veel meer over te vinden is) over het Steven van der Klok-thema. Ik geef op voorhand toe dat ik niet precies weet hoe dit thema op het toneel geraakt is, en welke teksten welke andere gebaard hebben.

Ik begin maar met *Steven vander Klok, Schoolmeester, Koster, Dootgraever, en Klokkeluider, enz. enz. te Slagvoort, Op het klinkent Eilant; mitsgaders De uitvaart van zyn grootje. Kluchtig Blyspel*. Dit 'klinkend eiland'-stuk verscheen te Rotterdam bij Pieter de Vries in 1722.⁷ Het heeft een opdracht aan 'Bartholomeus Ortels; pastoor te Slagvoort', en is getekend 'Slagvoort, op het Klinkent Eilant' door 'Dulcedo me attrahit'. Bij de toneelaanwijzingen heet het: 'Het tooneel verbeelt eene buurt met boomen, voor 't huis van Steven vander Klok, te Slagvoort, op 't klinkent Eilant.' Volgt de nogal onsamenhangende tekst. Er ontstaan allerlei complicaties rond het feit dat Steven om 12 uur de klok nog moet luiden, dat niet wil, terwijl zijn grootje ineens dood blijkt. Tegelijkertijd wil de pastoor dat zijn dochter Lobbrigje trouwt met Bouwen. De pastoor heeft de eigenaardigheid dat hij af en toe nogal geleerd doet (in plaats van 'iedereen' spreekt hij van 'Omnis homo') en wil voortdurend laten weten dat Steven de eigenschappen heeft van een held. De lezer herkent hier mogelijk een rabelaisiaans thema. Het stuk heeft geen duidelijk einde.

Ik heb de indruk dat dit stuk er maar één is uit vele die alle gebruikmaken van een bekend thema. Zo hebben we ook, door Abraham Nagtegael, *De uitvaart van Steven vander Klok, In zyn leven Schoolmeester, Koster, Dootgraver, mitsgaders Klokkeluier, te Slagvoort op 't klinkende Eilant. Boertige tragedie. Onder de Zinspreuk: Dulcedo me attrahit*. Het is een uitgave van Hendrik Bosch, te Amsterdam 1728.⁸ Dit stuk heeft een 'Opdragt Aen den Geleerden, Hoogdravenden [...] Zwanenburg. Hem toezonden in de Elizeesche velden'. Alweer is de ondertekening: 'Dulcedo me attrahit'. Willem van Swaanenburg, aan wie de opdracht gericht is, kan overigens zonder meer beschouwd worden als een auteur van Rabelaisiaanse klasse wat onverstaanbaarheid betreft.⁹ De schrijver maakt in een 'Aan den Lezer' bekend dat het eerste blijspel (men ziet, er is méér) door toeval in de wereld kwam: wegens een wedenschap om binnen twaalf uur een blijspel te maken. Wegens succes volgde een tweede proeve, 'nevens een derde van dien zelve aert, in noch minder tyt dan 't eerste'. Dit is het tweede stuk; het werd vertoond in de Haagse en Leidse schouwburg.

Gelet op deze omstandigheden wordt wel duidelijker dan men in al dit soort

‘klinkend eiland’-toneel inderdaad niet veel samenhang behoeft te verwachten. In dit geval is het decor de kerk met een gedeelte van het kerkhof, in het ons langzamerhand bekende Slagvoort. Deze keer blijkt Steven gestorven. De pastoor (ook hier Ortels genoemd) houdt zijn lijkrede, en is nog steeds zeer jubelend over Stevens geestelijke formaat. Men eindigt met een lijkdans – vast leuk voor de toeschouwer.

Van dit stuk zijn uit verschillende perioden van de achttiende eeuw diverse drukken bekend. Het was blijkbaar zeer populair. Ik vrees dat we met Steven, op zijn klinkend eiland, een figuur ontdekt hebben van het formaat van Pekelharing, Jan Klaassen of Crispijn: personages bij wie het een dissertatie vergt om de extensie van hun populariteit vast te stellen. Ik laat het aan anderen over om dit gehele tekst- en toneelkluwen te ontwarren.

Maar misschien is het zinvol toch nog één tekst te memoreren waarin onze Steven, als figuur uit de rabelaisiaanse anticlericale ruimte, wat meer body behouden heeft. In 1829 schreef Jan Kinker een gedicht ‘Steven van der Klok’.¹⁰ Hij was toen hoogleraar te Luik, en had buitengewoon veel last van het monsterverbond tussen liberalen en ultramontaanse katholieken. Hij achtte daardoor een verlichte toekomst van de Zuidelijke Nederlanden, en het Koninkrijk der Nederlanden in het algemeen, in gevaar gebracht. Het *Isle sonnante* en *la cité ardente* (Luik) verschilden niet zoveel. Kinker nu zegt aan het begin dat hij een Vlaams handschrift uit de zestiende (!) eeuw gevonden heeft. Zo’n Steven uit die tijd, in dat handschrift voorkomend, zou ook nu te pas komen om de ware volksaard te verdedigen:

[Die] Steven was een boer uit duizend boeren,
Een zelfgeleerde, en, met een kloek verstand,
Bekwaam om stok en klokkentouw te roeren.

Jou hebben we opnieuw nodig, tegen verfranste liberalen en priesters! Steven moet niet luisteren naar Heerrooms die in ‘ellendig verknoeijsde Kanzelpraat’ hem leren hoe hij tegen de grondwet moet zijn, en hoe hij ‘d’ondergang van ’t Vlaamsch in ’t fransch moet smeeken’. Nee:

[...] ’t kroost der *Stevens* waakt, en peinst reeds op de straf,
Die ’t hoog en laag geboefte in ’t voetzand zal verneëren.
De Vlaamsche middenstand zal d’Overbergsche¹¹ Heeren
En ’t muiltiek Priesterdom ZIJN MEENING doen verstaan.
Dit nieuwe Spanje zaagt ge in Frankrijk reeds vergaan,
O Belgen! Sluit u aan ’t geslacht der *van der Klokken*; [...]
En steekt uw fakkels aan in Vlaandrens duisternis!

Waarmee ik deze passus over klokkenluiders in rabelaisiaanse zin wel mag besluiten.

Wellicht herkenden de lezers ook iets van de digressieve stijl van Rabelais bij diens bewonderaar Laurence Sterne, en Sterne was einde achttiende eeuw buitengewoon populair in Nederland.¹² Sterne’s bewondering kon men hier en daar ook haast letterlijk terugvinden. Zo meldt hij in zijn *Sentimenteele reis*, die in 1778 door Bernardus Brunius (1747-1785) vertaald werd,¹³ in het stukje ‘Het Fragment. Parijs’, dat zijn knecht La Fleur hem eerder op de dag wat boter gebracht had op een vel misdruk. ‘Sterne’ raakte geïntrigeerd door de tekst op dat blad.

Het was oud Fransch uit den tijd van Rabelais, en wie weet het, misschien door hem zelven geschreven – het was daarenboven in gothische letters en zoo flauw en uitgesleten door vocht en ouderdom, dat het mij een groote moeite kostte om er iets van te maken – Ik wierp het neêr, en ging een brief

aan Eugenius schrijven – toen nam ik het weêr op, en vermoeide er op nieuw mijn geduld meê –

En dat gaat een tijd door. Geleidelijk aan vertaalt de auteur/ik het blad in het Engels en 's avonds leest hij het geheel nog eens over. In die daarna volgende stukjes wordt een ruzie tussen een Parijse notaris en zijn vrouw beschreven: een echt rabelaisiaans verhaal. De lezer neme zelf dit geweldige werkje ter hand.

Misschien moet ik hier nog aan toevoegen, dat Piet Offermans in zijn artikelen over Rabelais in Sterne¹⁴ niet de navolgende passage in de *Tristram Shandy* vermeldde die dus ook in enige vorm in achttiende-eeuwse Nederlandse vertalingen moet voorkomen:

– Maar waarom liet u het zo? En nu gaan ze me, zonder mijn antwoord af te wachten, even hard uitmaken voor stommeling, uilskuiken, eendvogel, dikkop, knoeier, klungel, nonvaleur, minkukel en p-ssebed – en wat er nog meer voor onfrisse benamingen zijn, als de koekebakkers van Lerné deden met de schaapherders van koning Gargantua.¹⁵

In 1805-1808 publiceerde Willem Kist anoniem zijn roman *De ring van Gyges wedergevonden, of verzameling van meest Nederlandsche karakters*, in vier delen. Het is een wat 'spectatoriaal' boek: er worden, in het kader van een reis door Nederland (Amsterdam, Utrecht, Kleef) karakterschetsen gegeven van mentaliteiten, beroepen en standen in Nederland voorkomend. Een wat later in de negentiende eeuw hiervoor gebruikt begrip is 'fysiologieën'. Voor zijn observaties maakt de auteur gebruik van de onzichtbaarmakende ring van Gyges. De intonatie is hier en daar wat ironisch en gekscherend. Het verklaart waarom de schrijver in zijn eerste deel kan uitroepen:¹⁶

Voorzeker! riep ik in mijne vervoering, bijna overluid uit, terwijl ik van vreugde mijne handen wreef, voorzeker! zal tot nu toe op deze wereld niemand beter toegang gehad hebben tot het menschelijk hart dan ik; alle mijne geliefde broeders (zeide ik, eene hooge sluis op gaande), zooals Rabelais, Cervantes, Addison, Steele, Le Sage, Rabener, Swift, Sterne, Fielding, Goldsmith, en honderd anderen, waaronder ook Anonyme vrienden, en stille beoefenaars van het vak der karakterkunde, hebben allen dit gezegend hulpmiddel [de ring] moeten derven. Ach! galmden ik uit met verheffing van stem, terwijl ik de sluis afging, had ik slechts hun vernuft! hunne verbeelding, hunne zoetvloeiende taal, hunne betooverende pen! Sterne! Sterne!

In 1818 werd de Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Daarbij waren verlichte figuren als Jan Kinker en Paulus van Hemert betrokken. In 1827 begon men een eigen tijdschrift: *De Vriend des Vaderlands. Een tijdschrift, toegewijd aan den roem en de welvaart van Nederland in het bijzonder aan de hulpbehoefigen in hetzelve*. Het bracht vooral verslag uit van de economische en onderwijskundige steun aan de bedeeden en tewerkgestelden, maar een cultureel element ontbrak beslist niet. Er werden allerlei letterkundige en zelfs wijsgerige werken besproken. Wel begon de negentiende-eeuwse geest steeds sterker te waaien. In 1835¹⁷ vond iemand het wenselijk een bespreking te plaatsen van *Keur en Luim, door onderscheidene Nederlandsche Dichters* (1834). Nu bevat deze bloemlezing een verzameling van nogal wezenloze humor, bijvoorbeeld door Petronella Moens. De recensent vindt het

ook allemaal niet best (waar is Staring?). Ik vrees evenwel dat zijn eigen *sensus ironicus* reeds besmet is door het Victoriaanse virus, want nergens blijkt waarom deze man enig gevoel zou hebben voor levend of creatief taalgebruik. Desondanks: hij grijpt de gelegenheid aan om te klagen over onze landsaard die geen werkelijk grootse 'luimige' literatuur oplevert:

Ofschoon de werken van den Heer van Zuylichem, tot onze geliefkoosde lektuur behooren, wij troffen den *humour* der Engelschen, dien van STERNE, FIELDING en SWIFT nimmer bij hem aan, en schoon VONDEL's hekeldichten in menig opzigt merkwaardig zijn, wij houden die ongeschikt, om met de schriften van RABELAIS en RABENER te worden vergeleken.

Tot slot mompelt hij iets goedkeurends over Jean Paul, en Byron.

NOTEN

1. 'Materiaal' nr. 4 verscheen onder de titel *Les ent[r]etiens curieux, de Tartuffe et de Rabelais, sur les Femmes. Par le Sr. de la Daillhiere. (1688)*, als dubbelnummer van *Faicts & Dicts*, nr. 33-34 / augustus-december 2004.
2. 'Franse lektuur in Nederland in het begin van de 18e eeuw', in: *Nieuwe Taalgids* 11 (1917), pp. 161-178. Zie ook Paul J. Smith, 'Rabelais aux Pays-Bas: l'édition Elzevier (1663) et la présence de Rabelais dans les bibliothèques privées des Hollandais', in: Idem ed., *Editer et traduire. Rabelais à travers les âges* (Amsterdam 1997), pp. 141-173.
3. Zij werden als geldig beschouwd bijv. door Aubrey Rosenberg in diens *Tyssot de Patot and his work 1655-1738* (Den Haag 1972), p. 53.
4. Geciteerd naar Formey, *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse, mais choisie. Troisième édition, corrigée et augmentée. Avec une Notice des Ouvrages de l'Auteur* (Haude et Spener, Berlijn 1755), p. 46. Bij een opmerking later, over Duchat, voegt Formey als informatie over zijn eigen Rabelais-activiteit toe: 'J'ai aussi fourni des Notes Manuscrites de M. le Duchat pour l'Édition de divers Ouvrages, comme Rabelais' (p. 108).
5. *Catalogus Variorum in omni Studiorum genere librorum inter quas excellunt historici et iuridici. Qui publica Auctione distrahentur 4 Maj M.D.C.XCIX [...]*. Haga-comitis, ap. J. Kitto.
6. Michel Jean Sedaine, *L'Isle sonnante. Opéra-comique en trois actes. Représenté par les Comédiens Ordinaires du Roi, le lundi 4 janvier 1768. La musique de M. De M[onsigny]*. Bruxelles, chez J.J. Boucherie, 1768. Ik heb deze tekst niet gezien; de NCC geeft exemplaren in KB en UBU.
7. Geraadpleegd ex.: UBA OK 82-126-2.
8. Geraadpleegd ex.: UBA OK 82-126-3.
9. Over hem: *Een hel vol weelde. Teksten uit het werk van Willem van Swaanenburg (1679-1728)*. Ingeleid en van commentaar voorzien door André Hanou [...] (Assen 1986).
10. Het werd pas in 1831, anoniem, geplaatst in de *Nederlandsche muzen-almanak*, pp. 193-200. Over de achtergrond van dit gedicht en de correspondentie met de uitgever hierover, zie A.J. Hanou & G.J. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling. (Deel III: 1829-1843)* (Amsterdam 1994), pp. 82, 141-143.
11. Ultramontaanse.
12. Zie bijvoorbeeld F.L.W.M. Buisman-de Savornin Lohman, *Laurence Sterne en de Nederlandse schrijvers van c.1780-c.1840* (Wageningen 1939).
13. Herdruk 1779. Ik citeer echter naar een druk van 1859 in mijn bezit; de vertaling is van Jacob Geel.
14. Zie Piet Offermans, 'Horror vacui' en 'Horror vacui II', in: *Faicts & Dicts* 11 / december 1997, pp. 2-10 resp. *Faicts & Dicts* 12 / april 1998, pp. 3-10.
15. Geciteerd naar: Laurence Sterne, *Het Leven en de opvattingen van de Heer Tristram Shandy*. Vertaald door J. & G. Starink (Amsterdam 1990), p. 767.
16. Ik citeer naar de tweede, verbeterde druk, dl. I (J.C. van Kesteren, Amsterdam 1823), p. 43.
17. In dl. 9. De hierna genoemde bespreking: pp. 115-120, 209-216; citaat: 116.

FOLENGO / MERLINUS COCCAIUS – PROTOTYPE VAN RABELAIS?

door Ed Schilders

*Emma! Fer chartam, calamos et inkum;
Musa Merlini Cocaii, befriend me:
Per Deos volo lepidum ac sonorum
Condere Carmen.*

Met deze uitroepen begint de *Ode Pindarico-Sapphico-Macaronica* (1795) van de Engelsman Dr. Geddes. Een ode dus in navolging van Pindarus en Sappho maar ook ‘macaronic’, de stijl waarin een taal, in dit geval dus Engels, vermengd wordt met het Latijn. In vertaling luidt de aanhef:

Emma! Breng papier, pen, en inkt;
Muze van Merlinus Cocaius, wees mijn vriend:
‘By God’, ik wil een geestig en luidruchtig
Lied schrijven.

Wie Emma was, weet ik niet, maar de aangeropen muze, Merlinus Coccaius, was het pseudoniem waarvan de Italiaanse dichter Teofilo Folengo (1491-1544) zich bediende in zijn lijvige macaroni-heldendicht *Baldus* (1517), beter bekend gebleven onder zijn Franse titel: *Histoire maccaronique*. Deze *Histoire* verscheen voor het eerst in 1606 en is een vertaling in proza van Coccaius' dichtwerk, dat uit vijftientig lange zangen bestaat. In de vertaling is het macaronische element volledig verdwenen, waardoor de bewerking een eigen

leven is gaan leiden. Door de prozavertaling, schrijft P.L. Jacob (Paul Lacroix) in het voorwoord van de door hem bezorgde editie van 1859, ‘is Merlin Coccaie door zijn onbekende vertaler zagezegd genaturaliseerd tot Fransman, of liever tot Galliër’. De hoofdpersoon is Baldus, die afstamt van Karel de Grote. Als ridder is hij een groteske van de klassieke held uit de Karolingische heldendichten, zijn ‘paladijnen’ worden door Frans van Dooren (*Geschiedenis van de klassieke Italiaanse literatuur*) omschreven als ‘door de wol geverfde boerenkinkels’. De *Histoire* wemelt van de roemrijke namen die de met dit genre bekende lezer zal kennen uit eerdere en latere auteurs; van Boiardo en Ariosto tot Cervantes. De avonturen van Baldus en zijn trawanten zijn echter, opnieuw in een samenvatting van Van Dooren, ‘een onverholten parodie op het reguliere heldendicht’. Op de titelpagina van de editie uit 1859 lezen we: *Histoire maccaronique de Merlin Coccaie prototype de Rabelais*.

Ook na lezing van de lange inleiding bij de *Histoire* is het niet duidelijk wie als eerste het verband gelegd heeft tussen Coccaius en Rabelais. Octave Delepiere suggereert in zijn letterkundige geschiedenis van de macaroniliteratuur, *Macaronéana* (1852), dat dat Charles Nodier was, maar meer dan diens naam noemt hij in de voetnoot niet. In het voorwoord bij de *Histoire* vinden we ook de niet nader gedocumenteerde vaststelling: ‘Rabelais avait lu et relu l’épopée de Merlin Coccaie, il lui a emprunté des traits nombreux...’ Een en ander neemt niet weg dat de stijl, en vooral de toon van Coccaius inderdaad duidelijke overeenkomsten vertonen met die van

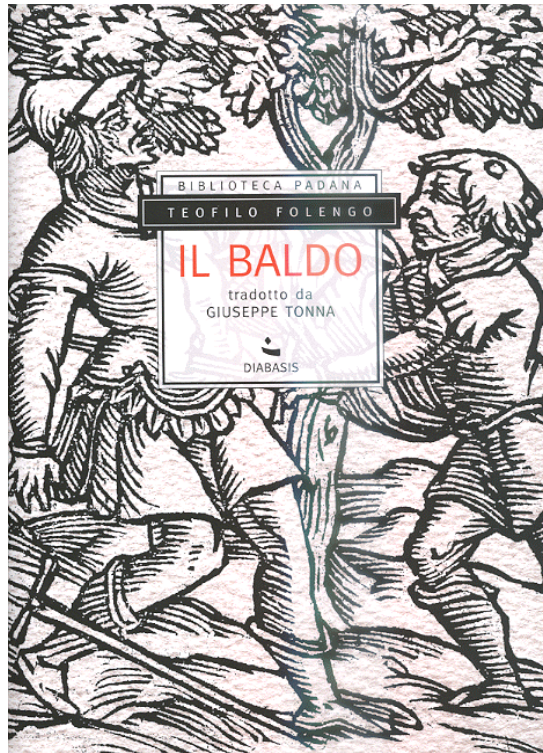
Rabelais, al moet gezegd worden dat Rabelais vooral in *Gargantua* en in *Pantagruel* toch veel effectiever de beoogde spot en humor gestalte geeft dan Coccaius, die vaak zeer veel woorden nodig heeft om het beoogde resultaat te bereiken. Althans in de prozaversie; het macaronidichtwerk heb ik nooit onder ogen gehad. Coccaius is een verteller, Rabelais is stand-up comedy.

Ook met dat ‘nombreux’ blijkt het nogal mee te vallen; en wat zijn eigenlijk ‘traits’ precies? Hoe dan ook, of Rabelais de *Histoire* nu met rode oortjes gelezen en herlezen heeft of niet, het lijkt wel zeker dat Coccaius hem geïnspireerd heeft; in het algemeen tot zijn stijl, en, misschien niet erg ‘nombreux’ maar toch op opvallende plaatsen inhoudelijk. Van dat laatste geef ik hieronder een beknopt overzicht aan de hand van de voetnoten die G. Brunet verzorgde voor de Lacroix-editie van 1859. Die noten zijn niet uitbundig noch lijkt Brunet gestreefd te hebben naar een soort van primaire concordantie. Als in de prozavertaling ‘broodjes’ worden weergegeven met ‘fouaces’, is er bijvoorbeeld geen voetnoot die verwijst naar de ‘broodjesoorlog’ bij Rabelais. De vraag is in zulke gevallen wat de anonieme tekstbewerker gedaan heeft. In dit geval meen ik dat hij ‘fouaces’ kende uit Rabelais, en die broodjes heeft verwerkt in de tekst van Coccaius. Een zeer geleerde exegeet zou wel eens mogen promoveren op de achterwaartse invloed van Rabelais op deze Coccaius-bewerking. Per Deos!

Rabelais heeft op twee plaatsen in *Pantagruel* zijn schatplichtigheid aan Coccaius direct betoond. Meteen al in hoofdstuk een, als hij in de beste bijbelse traditie de stamboom van Pantagruel, Gargantua en Grand Gosier herleidt. Ongeveer twintig generaties eerder werd Morgan verwekt (‘die de eerste was die bij het dobbelen zijn bril ophield’), die de vader was van ‘Fracassus, waarover Merlin Coccaie geschreven heeft.’ Coccaius noemt Fracassus inderdaad: hij was een mythische reus. De lijst van boeken in de bibliotheek van Saint-Victor (*Pantagruel* VII) wordt afgesloten met een imaginair werk van Coccaius: *De Patria diabolorum* (‘Over het vaderland van de duivels’). De rabelaisiaanse grap is hier wel zeer erudiet: Merlijn, de tovenaars uit de Arthur-legenden, zou drie boeken over dit onderwerp geschreven hebben; dat had Rabelais gelezen bij die andere Merlijn... Coccaius.

Directe inhoudelijke ontleningen van Rabelais aan Coccaius lijken er zeer weinig te zijn, zo niet zich te beperken tot één passage, en wel in het *Vierde Boek* hoofdstuk VIII, waarin de humoreske verteld wordt van de schapen en hun eigenaar die vanaf een schip overboord springen en verdrinken, een allegorie op de natuurlijke volgzzaamheid van het kuddedier. Hetzelfde verhaal staat in zang 12 van de *Histoire*.

Alle andere voetnoten van Brunet verwijzen naar namen of situaties waarbij de lezer kan veronderstellen dat ze aan Rabelais net zo goed bekend zouden kunnen zijn uit andere bronnen dan het werk van Coccaius. Als Coccaius in zang 19 verwijst naar ‘maistre Picatrix’, dan hoeft dat niet te betekenen dat Rabelais aan deze passage heeft gedacht toen hij in het *Derde Boek* (XXIII) over diezelfde Picatrix schreef als ‘recteur de la faculté diabolologique’. Picatrix was bijna een synoniem voor ‘diabolologie’.

Valt de inhoudelijke oogst misschien wat tegen, de stilistische is zonder meer goed. De spot, het venijn, de overdrijving, satire en cynisme: Coccaius lijkt inderdaad aan Rabelais de weg te hebben gewezen. Rabelais heeft zich op zijn beurt een goede leerling getoond: hij ging misschien niet verder in zijn spot, maar schreef veel directer en dus effectiever. Laten we het zo zeggen: bij Coccaius is het lachen van jewelste, bij Rabelais doet lachen altijd een beetje pijn.

*Musa Merlini, satis est: sileto!
Emma, chartam, inkum, calamos repone;
Fer, puer, vinum cyathumque magnum:
Volo potare.*

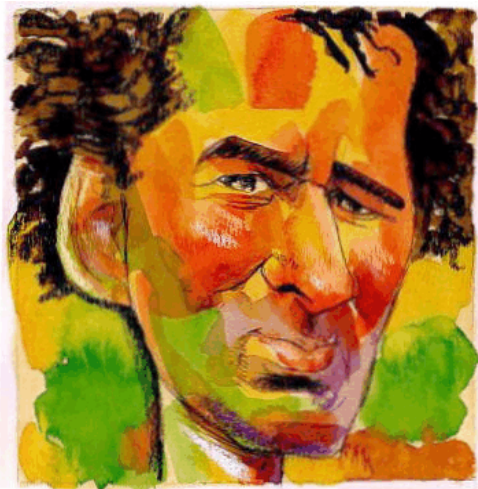
Zo besloot Dr. Geddes zijn *Ode*:

*Muze van Merlinus, het is zat: ik hou mijn mond!
Emma, berg papier, inkt en pen weer op;
Breng, kindje, wijn en een groot glas:
Ik wil drinken.*

GESPREKKEN TUSSEN GROTEN.

RABELAIS AAN TAFEL MET ELIZABETH TUDOR, NICCOLÒ MACHIAVELLI
EN THOMAS MORE
vertaling en bewerking Atte Jongstra

Onderstaande is een weergave van het gesprek dat vier historische figuren voerden in het programma 'Gesprekken tussen groten' op ABC-network op 13 augustus 2000, onder leiding van presentator Bob Cooper. Het idee van een dergelijk gesprek is natuurlijk niet nieuw, al is het op tv nooit eerder vertoond. Beroemd met conversaties van dit type werd Walter Savage Landor (1775-1864). Hij zette Epictetus en Seneca aan tafel, liet Rousseau met Malesherbes theedrinken en bracht Cromwell met Calvijn in contact. Aardig, leuk, interessant, zal Bob Cooper hebben gedacht, maar voor de tv is het aardiger. Voor wie de uitzending miste werd het nog enkele keren herhaald, later besloot Cooper het ook in geschreven versie uit te brengen. Ik heb het hier slechts vertaald (en enigszins bewerkt). Rabelais komt er in voor. Dat moet genoeg zijn.

Moderator Mijn naam is Bob Cooper, en ik heet u als gastheer welkom bij een spannende nieuwe aflevering van 'Gesprekken tussen groten'. Vandaag ontvangen we vier zeer bijzondere gasten uit de tijd die bekend staat als de Renaissance. Begroet u om te beginnen de vrouw die over het algemeen wordt beschouwd als een van de grootste, zoniet de grootste vorst in de geschiedenis van Engeland. Een vrouw die haar naam heeft geschonken aan misschien wel het meest glorieuze tijdperk in de geschiedenis van Groot-Brittannië, koningin Elizabeth Tudor.

Elizabeth Dank je Bob. Ik ben vereerd erbij te mogen zijn.

Moderator Uit Florence, Italië, hebben we in ons midden de voornaamste politieke

analist van zijn tijd. Graag een applaus voor Niccolò Machiavelli, schrijver van *De heerser*.

Machiavelli Dag Bob. Ik vind het ontzettend spannend eindelijk Elizabeth Tudor te ontmoeten, een van de meest succesvolle uitvoerders van mijn politieke ideeën.

Elizabeth Dat is heel vriendelijk van u.

Moderator Onze volgende gast is de beruchte Franse schrijver François Rabelais, auteur van *Gargantua en Pantagruel*.

Rabelais Ook goeiedag Bob. Ik kon niet wachten tot ik eindelijk eens zulke hoog opgeleide mensen te spreken krijg. Heb je de wijn al open?

Moderator En ten slotte een applaus voor Sir Thomas More, auteur van *Utopia*. We krijgen niet vaak de kans een intellectueel, een staatsman en een heilige in één persoon te ontmoeten.

More Dank voor 't compliment Bob, maar ik ben er niet zeker van dat ik in een zo indrukwekkend gezelschap pas. Hun namen zijn een merk geworden: elizabethaans, machiavellistisch, rabelaisiaans. Ik ben bang dat mijn grote roem alleen maar is ontstaan omdat men mijn kop eraf heeft gehakt.

Elizabeth Ja, mag ik meteen even mijn excuus aanbieden voor die eh... nogal uitbundige actie van mijn vader? Ik vind uw onthoofding zowel onnodig als improductief, maar mijn vader was nu eenmaal een man vol passie. De

onthoofding van mijn geliefde moeder is daar het bewijs van...

More U verbaast me eerlijk gezegd. U hebt ook zeker zelf het bloed van christenen aan uw handen. Hoe legt u de executie van al die jezuïeten bij voorbeeld uit, om maar te zwijgen van uw eigen nicht Mary Stuart? Uw rode haar is beslist niet de enige overeenkomst met uw vader...

Elizabeth Zeker, ik ben bereid een leven te nemen als dat nodig blijkt. Ik ben alleen van opvatting dat in uw geval onthoofding geen politieke noodzaak was. Wat was uw misdaad tenslotte?

More Ik weigerde uw vader als hoofd van de Kerk van Engeland te erkennen.

Elizabeth Hebt u hem een ketter genoemd?

More Nee, dat heb ik niet.

Elizabeth Hebt u mensen beledigd die hem wel als hoofd van de Kerk erkenden?

More Nee.

Elizabeth Hebt u enige actie tegen mijn vader ondernomen?

More Ik heb wel ontslag genomen als kanselier. Mijn verantwoordelijkheden jegens mijn God zijn veel belangrijker dan mijn plicht jegens de koning.

Elizabeth Hebt u pogingen ondernomen verzet te organiseren tegen mijn vaders aanspraken op de macht van de paus?

More Heb ik niet gedaan. Ik wilde Engeland zeker niet in een burgeroorlog zien storten.

Elizabeth Juist. Daarom geloof ik dus niet dat uw executie een goed idee was. Naar mijn opvatting is het realistisch noch politiek correct controle uit te oefenen op gedachten. Ik heb er nooit veel in gezien ideeën te bestrijden. Slechts wanneer geloof in opstand uitmondt, de politieke overheid bedreigd wordt zowel als de voorspoed en het algemeen welzijn van het volk, moet een vorst overgaan tot intimidatie en repressie. De jezuiëten en mijn nicht Mary smeedden een complot tegen mij en dreigden Engeland in een burgeroorlog te doen belanden. Ik had jegens mijzelf en mijn volk de verantwoordelijkheid een dergelijke ongelukkige ontwikkeling te voorkomen. En ik had wel een treurige indruk als koningin gemaakt als ik niet met passende kracht had gereageerd, wat in dit geval dus terechtstellingen inhield.

Machiavelli Precies goed! De eerste verantwoordelijkheid van de heerser is die voor zijn volk, en er bestaat geen twijfel over dat politieke stabiliteit het fundament is van economische voorspoed, alsmede intellectuele en artistieke vooruitgang. Een heerser is gerechtvaardigd al het nodige te doen om die stabiliteit te verzekeren, zelfs als dat indruist tegen de christelijke moraal. Het doel heiligt de middelen.

Rabelais Volgens Galenus krijgen sommige lui hun holle pees niet op twaalf uur als ze er niet flink met de zweep van langs krijgen en...

More Daar verzet ik mij tegen. We zijn eerst en vooral christenen. Wat kan belangrijker zijn dan onze zoektocht naar eeuwige redding?

Machiavelli Daar hebt u een punt.

Rabelais Trakteert u op een vaatje Bretonse wijn, als ik u op dit punt even paf laat staan?

Machiavelli Pardon? Wat ik zeggen wilde: zijn mensen méér geneigd tot het leven als goed christen in een welvarende maatschappij, of wanneer ze in gebrek leven? Is effectief bewind niet synoniem met verlossing?

More En de ziel van de heerser zelf dan? Moet deze zijn ziel offeren ten bate van de verlossing van de massa?

Rabelais De ziel kan nimmer in droge oorden verblijven.

Machiavelli Ik zou hopen dat God onderscheid maakt tussen gevoelsmatige uitwassen en het vervullen van verantwoordelijkheid, maar daar komen we natuurlijk nooit achter. Alles wat we met zekerheid kunnen weten betreft deze wereld, en ik vorm mijn oordelen op basis van wat ik daarin heb waargenomen.

Rabelais Ja. God heeft ons deze wereld gegeven en ik heb er als geestelijke, schrijver en dokter veel van gezien. Het komt me voor dat de essentie bestaat uit eten, wijn, neuken en kennis. God zou ons deze geneugten niet geschonken hebben als hij niet wou dat we ervan genieten, en genieten, dat heb ik gedaan. We moeten gretig drinken van wat God ons gaf. Proost!

More God heeft ons in alles voorzien, we hebben alles wat we nodig hebben. Maar onze passies moeten we beheersen. Copulatie bijvoorbeeld is niet noodzakelijkerwijs een zonde. We worden verwacht ons voort te planten. Maar dit mag slechts geschieden binnen het sacrament van het huwelijk. Er is verschil tussen liefde en lust.

Rabelais Nou, als jullie dan een kippetje tegenkomen, waarvoor het de moeite waard is je broek te laten zakken, breng die dan maar naar mij toe. Onze fysieke behoeften komen van God, ze zijn van goddelijke oorsprong en je hoeft je er dus niet voor te schamen.

More God heeft de mens geschapen als moreel wezen. Moraal betekent keuze. God

bracht het kwaad in de wereld opdat we voor de deugd kunnen kiezen.

Geslachtsverkeer is kwaad en het huwelijk is zedig.

Rabelais U bent me wel een kouwe kikker. Wat jij, Bob? Schenk me nog eens in. Zeg, wie heeft er zin in een vliervanger?

Moderator Wat is dat?

Rabelais Dat zijn vijf drollen voor een neuspranger! Op je gezondheid, Bob.

Elizabeth Ik weet niet waar dit heen gaat, maar voor mij gaat het om één ding: dat er op mijn grafsteen staat dat ik altijd maagd ben gebleven.

Rabelais U hebt te weinig naar het Orakel van de klokken van Venus geluisterd.

Machiavelli En u bent een dwaas, meneer. Het leven is een serieuze zaak. We maken morele keuzen. De keuze die een heerser maakt wordt echter ingegeven door een andere moraliteit dan die van een gewone sterveling. Heersers moeten het heil van hun onderdanen voor ogen hebben. Ze mogen niet worden beperkt door conventionele zedelijke beginselen. Ik ben, in tegenstelling tot Sir Thomas, helemaal niet ontzet door koningin Elizabeths terechtstelling van haar nicht. Deze vrouw smeedde niet alleen een complot tegen Elizabeth, maar fungeerde zelfs als het middelpunt van alle oppositie tegen de koningin. En zelfs al had ze niet gecomplooteerd, haar bestaan alleen al vormde een bedreiging van de staat. Als Elizabeth eerder dan Mary was gestorven, was burgeroorlog onvermijdelijk geweest. Het verbaast me nog dat Mary's executie niet twintig jaar eerder heeft plaatsgevonden.

Elizabeth Dat ziet u heel scherp, meneer.

Machiavelli U bent beslist een slim en kundig monarch, mevrouw. Het is een wonder dat zoveel geest en kracht in een vrouw kan worden gevonden.

More U bent zeker een wonder, mevrouw. De meesten van ons waren er van overtuigd dat vrouwen niet de kwaliteiten bezitten die een succesvol heerser nodig heeft.

Rabelais Maar hoe zou een vrouw ook een staat kunnen regeren? Een vrouw kan zichzelf niet eens in de hand houden. Het zijn belachelijke wezens die zich alleen met onzin bezighouden. Hun ijdelheid kent geen grenzen. Het enige doel van hun bestaan is dat ze de akker bieden waarin de man uit zaaien gaat.

More Zover zou ik niet gaan. Zeker, door hun natuur ontbreekt het vrouwen aan de rationele capaciteiten van de man, maar ze kunnen intussen wel degelijk hun voordeel doen met een goede, klassieke opvoeding. Ik heb mijn dochter Meg op die manier opgevoed, en ik geloof niet dat ze er minder van is geworden. Maar ongetwijfeld: de vrouw is geschapen om de man te dienen. Een verstandig man zoekt een gezellin die doelmatig zijn huishouden kan bestieren. Sommigen kiezen wellicht voor uiterlijk of intelligentie, maar deze kwaliteiten moeten niet worden overgewaardeerd. Trouw, behoedzaamheid en gezond verstand zijn van het grootste belang voor een gelukkige huishouding.

Rabelais Ik geloof inderdaad dat trouw een noodzaak is. De hoorndrager is de ongelukkigste aller mannen. Aan de andere kant is een geile vrouw natuurlijk altijd een genot. Hoe zal ik het zeggen: de beste schaduw vind je in een hemelbed, de lekkerste geur komt van een mooie vrouwenborst en het schoonste geluid is het klikken van je kloten.

More François, de seksuele daad is een huwelijksplicht. Buiten de echt is het zonde. In mijn *Utopia* wordt premaritaal geslachtsverkeer bestraft met verplicht, levenslang celibaat, op overspel staat slavernij en op herhaald vreemdgaan de doodstraf.

Rabelais Ik zou weinig waarde hechten aan een leven in zo'n vreugdeloze wereld.

Gort voor de dommen, wat is het bestaan zonder wijn, vrouwen en gezang?

More Een leven in overeenstemming met Gods wil. Ik geloof echter dat we het over de onderdanigheid van de vrouw aan de man eens zijn. In *Utopia* heb ik alle vrouwen opgedragen eens in de maand voor hun echtgenoten te knielen om hun zonden en nalatigheden op te biechten en om vergiffenis te vragen.

Machiavelli Zoals ik in *De heerser* al schreef: 'Het geluk is een vrouw en als ze zich niet wil onderwerpen, dan moet je haar dwingen of slaan.'

Rabelais Van harte mee eens... Als ze dat doen is leeftijd onbelangrijk. Ik zag eens

hoe een oude laars werd uitgehuwelijkt aan een jong, soepel rijglaarsje. En men vertelde dat het jonge rijglaarsje de oude laars tot vrouw nam omdat ze er nog goed uitzag, lekker ruim was en goed in het vet zat, zodat zelfs een visser haar kon gebruiken. Maar als je ze tegen je inneemt, zijn laarzen hardnekkig hoor!

Elizabeth Jullie *male chauvinism* is typisch voor de meeste mannen. Ik zal niet ontkennen dat de meeste vrouwen belachelijk en oppervlakkig zijn, maar verschillen zij daarin van mannen? Mijn vader Henry was ijdel en dwaas, wat zijn tamelijk berucht geworden serie huwelijken verklaart. Daarbij zijn mannen lachwekkend gemakkelijk te manipuleren. Bied de een man uitzicht op een titel, doe een beroep op zijn ijdelheid, schenk hem een bevallig lachje, en hij is je slaaf.

Machiavelli Als dat zo is, waarom zijn vrouwen dan zo zelden geslaagd als politieke leider?

Elizabeth Omdat ze zich hebben onderworpen aan mannen die geloven dat het hun recht is te domineren. Neem mijn nicht Mary. Ze was een intelligente, goed opgeleide, geestige vrouw. Ze stond haar man Philip toe haar te manipuleren. Het resultaat was vijf weinig succesvolle jaren als koningin. Toen ik koningin werd, had ik me voorgenomen zo'n vergissing niet te maken. Ik dien geen man, mannen dienen mij.

Machiavelli Ik had nooit gedacht dat vrouwen succesvolle heersers konden zijn, maar uw carrière dwingt me die gedachte te heroverwegen. Ik moet inderdaad zeggen: u brengt me aan het twijfelen.

Moderator Wat ons gesprek mooi afsluit. Twijfel is een groot goed. Alle panelleden van vanavond hebben u hopelijk aan het denken gezet, waarde lezers. Ik dank onze gasten, Elizabeth Tudor, Niccolò Machiavelli, François Rabelais en Sir Thomas More voor een inspirerende discussie.

De drie portretten (respectievelijk van Atte Jongstra, Elizabeth I en Niccolò Macchiavelli) en een buste (Thomas More) komen respectievelijk van:

<http://www.woldhek.nl/tekeningdetail.asp?id=10>

http://www.royal.gov.uk/files/images/elizabeth-I_lrg.jpg

[http://4umi.com/image/people/Thomas_More_\(Holbein\).jpg](http://4umi.com/image/people/Thomas_More_(Holbein).jpg)

<http://gutenberg.spiegel.de/klabund/borgia/203.jpg>

Zie verder aldaar.

RABELAIS VOOR LEXICOFIELEN

Bespreking van *The Rabelais Encyclopedia*. Elizabeth Chesney Zegura ed. (Westport, Connecticut, & Oxford, 2004, \$95,-, xxvi + 293 pp.)

door Monique Bullinga

Op 30 september van het vorig jaar werd een boek gepubliceerd dat de harten van rabelaisianen sneller zal hebben doen kloppen, zeker wanneer zij ook nog een beetje naslagwerkengek zijn. Onder redactie van Elizabeth Chesney Zegura¹ verscheen namelijk de eerste schrijversencyclopedie van Rabelais,² en dat is, ondanks dat het de grootmeester van de Franse literatuur niet aan wetenschappelijke aandacht ontbreekt, een gebeurtenis van belang. Het is altijd een feest in een schrijverslexicon te bladeren, hier en daar een lemma te lezen, een interne verwijzing te volgen of – en dat is natuurlijk het ultieme doel van elke schrijverslexicograaf – het werk van de auteur zelf uit de kast te pakken om er opnieuw van te genieten. Geldt dat ook voor deze Rabelais-encyclopedie?

Eerst wat feiten en cijfers. In haar voorwoord noemt Zegura het 'sheer hubris' om de in zichzelf encyclopedische boeken van Rabelais in een At/mZ onder te brengen. Tegelijkertijd is er echter misschien niet één werk dat er zo om schreeuwt. Zegura en haar medewerkers willen Rabelais' oeuvre onder meer toegankelijker maken dan het nu is, ondanks de goede edities en vertalingen die ervan bestaan. Een kwestie van 'bridging the distance between Rabelais's world and our own' (p. xi). De

lemma's zijn gealfabetiseerd op de Engelse naam met de oorspronkelijke Franse tussen haakjes, behalve waar te veel variatie in de diverse Engelse vertalingen voor verwarring zou kunnen zorgen. Voor Franse citaten wordt de editie-Huchon (1994) gebruikt, de vertalingen zijn van de auteurs.

Dan volgen een summiere chronologie en een lijst van afkortingen. Niet altijd wordt in een gespecialiseerde encyclopedie een alfabetische lijst van ingangen gegeven, maar hier is dat gelukkig wel het geval. Ook handig is de opsomming van naar onderwerp gerangschikte lemma's, zoals – in de categorie breed – personages, historische figuren, Renaissance-cultuur, en teksten en boeken; in de 'smaller categories' vinden we bijvoorbeeld magie en occultisme, religie, en symbolen. Dit leidt onvermijdelijk tot overlappings: Hendrik II van Frankrijk is een historische figuur maar hij wordt ook onder 'Community, Society, and Politics' genoemd, evenals Picrochole, die weer dubbel figureert onder personages. En Her Trippa is niet alleen een personage maar leent zijn naam ook aan een 'episode'.

Hierna komt waar het eigenlijk om gaat: 265 in twee kolommen verdeelde pagina's die plaats bieden aan 272 lemma's, in lengte variërend van twee zinnen ('Juste, François') tot soms 5 à 6 kolommen ('Symbolic system'). Maar liefst 74 auteurs³ heeft Zegura bereid gevonden een bijdrage te leveren, soms 'on very short notice', zoals zij in haar voorwoord aangeeft.

Vijf pagina's bibliografie ten slotte, van met name 'important critical studies', een algemene index en gegevens over de auteurs sluiten het boek af.

En is dit boek een feest? Ja. De auteurs hebben allen hun sporen in het Rabelais-onderzoek verdiend, zij lijken zich aan een strak schema te hebben gehouden bij de opbouw van het lemma,⁴ er zijn voldoende kruisverwijzingen, de suggesties voor verder lezen zijn kort gehouden. *En het gaat over Rabelais!* Dat is op zich al genoeg. Ook is het fascinerend te zien hoe de auteurs er over het algemeen in zijn geslaagd in zo weinig tekst een vaak zó fraaie synopsis te geven van hun onderwerp.

Tijdens het bladerlezen vroeg ik me wel af voor wie het boek eigenlijk bedoeld is. Rabelais-deskundigen zullen in de – soms ultrakorte – lemma's niet veel vinden wat ze niet al wisten, terwijl degenen voor wie *Gargantua & Pantagruel* nieuw is misschien slechts moeizaam hun weg zullen kunnen vinden in dit woud van specialistische kennis. Er is uiteraard nogal een verschil tussen het onbevangen lezen van de pantagruelijnse boeken en de veelgelaagdheid ervan voor lief nemen, en het op verschillende niveaus trachten de tekst te doorgronden. Toch zal zeker de tussengroep van Rabelais-liefhebbers pur sang in de ban⁵ raken en het boek niet gauw wegleggen.

Dan wat opmerkingen over zaken die me bij eerste kennismaking opvielen. De belangrijkste vraag luidt natuurlijk: hoe is de selectie van de lemma's tot stand gekomen – een lastige, want altijd arbitraire zaak. En hoe is het werk verdeeld onder de auteurs? Hebben zij misschien vanuit hun specialisme zelf onderwerpen mogen aandragen? Van de acht stukken die Paul Smith leverde hebben er vier betrekking op zijn dissertatieonderwerp, het *Quart Livre*.⁶ Het enige lemma onder de O is *Orlando Furioso* van Ariosto, geschreven door Zegura, die er waarschijnlijk niet toevallig ook elders over gepubliceerd heeft. Kijk naar de auteursgegevens van Sandra Sider, die een artikel schreef getiteld 'Emblematic imagery in Rabelais', en je weet waarom zij het lemma 'Emblems' voor haar rekening heeft genomen. Niet gek, zelfs voor de hand liggend, maar waarom zijn keuze van de lemma's en toewijzing aan de auteurs niet verantwoord in het voorwoord? En waarom heeft Rabelais zelf trouwens geen ingang gekregen? Nu moeten de biografische gegevens bij elkaar gesprokkeld worden, maar daar koop je zo'n encyclopedie niet voor.

Met de kruisverwijzingen, zo belangrijk in een encyclopedisch werk, heb ik enige moeite. Waren die maar niet vetgedrukt in de tekst maar *onder aan* het lemma opgenomen. Het levert een onrustig beeld op, en soms lijkt het er ook op of gewoon alles is vetgedrukt wat een eigen ingang heeft, en die verwijzingen hoeven niet altijd zinvol te zijn. Zo heeft het m.i. weinig zin om in elk stuk naar het lemma Renaissance

te verwijzen. Een ander voorbeeld. S.v. Codpiece (*braguet*, gulp) zou eigenlijk naar Clothes verwezen moeten worden. S.v. Trickster mis ik een verwijzing naar Women – of eigenlijk naar *mysogynie*, maar dat heeft geen eigen ingang – waar gesproken wordt over het vrouwonvriendelijke karakter van episodes als die over de afgewezen Panurge en zijn wraak op de vrouw in kwestie (*Pantagruel* XXI-XXII). En in het lemma Colors wordt ‘Clothing’ vetgedrukt, terwijl dat strikt genomen geen ingang is, en had van ‘Abbey of Thélème’ alleen het laatste woord vetgedrukt moeten zijn. Het vette ‘Divine Bottle ([or] Dive Bouteille)’ moet je onder Bottle zoeken.

En dan de index. Als voorbeeld neem ik opnieuw Paul Smith. Hij krijgt slechts één verwijzing, terwijl hij veel vaker voorkomt. Hoe zit dat? Het duurt even voor je doorhebt dat auteurs slechts met paginacijfers in de index worden opgenomen wanneer zij in een lemmatekst genoemd worden. Dit had best even vermeld mogen worden. En waarom krijgt Shakespeare niet de in vet gedrukte pagina’s van het lemma dat aan hem gewijd is? Kleinigheden misschien, maar in een duur en redelijk prestigieus boek als dit, waarvan ik niet voorzie dat het in de nabije toekomst vervangen wordt, mag dit eigenlijk niet.

Ook mis gaat het bij eerste inspectie met het spellen van de Franse citaten, en wel al in het voorwoord. Zegura heeft het over ‘motz epaves’ (p. x), maar Huchon ed. (p. 235) geeft ‘motz espaves’. In het lemma Clothes geeft de auteur een moderne versie van ‘l’habit ne faict point le moine’, zoals het in Huchon gespeld wordt. S.v. Brief Declaration wordt *Déclaration* met een accent gespeld, waar dat bij Huchon ontbreekt. En het klinkende eiland krijgt in de *Rabelais Encyclopedia* maar één n.

Tijdgebrek – door Zegura zelf aangestipt – kan een rol gespeeld hebben bij deze slordigheden. En misschien had de uitgever er na haar eindredactie nog een ‘kommaneuker’ op moeten zetten. Maar genoeg gezeurd. Overeind blijft dat deze ‘Rabelais voor lexicofielen’ een prachtig boek is, en, ondanks zijn hoge prijs, een echte aanrader. Het wachten is nu op de Franse tegenhanger, die minstens driemaal zo dik moet zijn en ruim citeert uit het oeuvre zelf. De serie Bouquins van Robert Laffont lijkt me hier wel geschikt voor.

NOTEN

1. Elizabeth Chesney Zegura is Associate Professor of French and Italian aan de universiteit van Arizona. Zij publiceerde onder meer *The countervoyage of Rabelais and Ariosto: a comparative reading of two Renaissance mock epics* (1982) en, samen met Marcel Tetel, *Rabelais revisited* (1993).
2. Verkrijgbaar via de boekhandel en op de website van Greenwood Publishing; op dit moment alleen nog maar in te zien in de KB.
3. Gendertechnisch zijn zij aardig verdeeld: 34 vrouwen en 40 mannen. De geografische spreiding is wat minder evenwichtig: de auteurs zijn voornamelijk werkzaam (geweest) aan Amerikaanse, Engelse en Franse universiteiten; Paul Smith vertegenwoordigt Nederland (met 8 lemma’s), Duitsers en Italianen ontbreken. Een enkeling werkt bij een bibliotheek, één auteur bekijkt het Rabelais-universum vanuit Sotheby’s (‘Emblems’).
4. Wat bevorderlijk is voor de eenheid, die bij zoveel auteurs niet zomaar gegarandeerd is. De lemma’s geven, afhankelijk van het onderwerp, eerst het verhaal, de betekenis of plaats in het werk, leven of de tijd van Rabelais, vervolgens een samenvatting van de laatste wetenschappelijke inzichten, en eindigen met de literatuurverwijzingen.
5. Terzijde. In het voorwoord wordt Tolkiens *In de ban van de ring* in één adem genoemd met Rabelais’ werk vanwege zijn ‘epic proportions and inspiration’, en ook de *Harry Potter*-boeken, ‘similar to Rabelais’s earliest chronicles in their focus on children, games, education and magic’ (p. ix). Hoe waar dit ook moge zijn, ik ervoer het als majesteitsschennis. Gelukkig lijken ze niet helemaal op Rabelais: ze misen de ‘verbal prolixity, rapid shifts in tonality, and distinctive blend of high and low culture, scatology and learned references, piety and irreverence’ van Rabelais (p. ix).
6. *Quart Livre*: Brief Declaration, Chaneph, Ganabin en Tarande; en verder nam hij nog voor zijn rekening de lemma’s Reception and Influence in France, Satin/Ouy-Dire (Hearsay), Thenaud, en Translations, Dutch and German.

NUTTIG & CURIEUS

door Monique Bullinga, met bijdragen van Paul Dijstelberge, Roelof van Gelder
en Leo van Maris

Alisdair Gray was tot 25 maart 2005 (*NRC Handelsblad*) ook voor mij onbekend. Deze Schotse schrijver, schilder en illustrator (1934) is, zo weet Corine Vloet aannemelijk te maken, ten onrechte nauwelijks bekend in Nederland. Maar zijn eerste roman, *Lanark* (1981) bracht hem in één klap grote roem, en heel Groot-Brittannië draagt hem inmiddels op handen, aldus Vloet. Zij geeft kort de inhoud van het boek weer, en dan:

Maar Gray vertelt zijn verhaal bepaald niet in deze, chronologische, volgorde, en zo'n beknopte samenvatting doet weinig recht aan het boek, een hilarische, Rabelaisiaanse en ontroerende combinatie van *Bildungsroman*, sciencefiction, allegorie, sociale kritiek en satire op het kunstenaarschap.

Vast de moeite waard om voor naar de bibliotheek te gaan.

Discoureren over Rabelais. De eerste Nederlandse vertaling van Rabelais verscheen in 1682, maar lang daarvoor was hij bij een aantal liefhebbers bekend. Of de Haagse schoolmeester David Beck (1594-1634) een exemplaar bezat staat niet vast, maar dat hij het werk kende weten we dankzij een notitie in het dagboek dat hij bijhield gedurende het jaar 1624. De in Keulen geboren Beck is door zijn gedetailleerdheid en zijn alledaagsheid een unieke dagboekhouder. Zijn handschrift berust al meer dan een eeuw in het gemeentearchief van Den Haag, maar werd pas eind vorige eeuw integraal gepubliceerd: David Beck, *Spiegel van mijn leven. Haags dagboek 1624*. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Sv.E. Veldhuijzen (Hilversum 1993).

Wie hem leest, leeft met hem mee. Je weet elke dag wat hij gedroomd heeft, wat voor weer het is, welk nieuws er in de kranten staat, welke preek hij bijwoont, hoe het op zijn schooltje toegaat, hoe het met zijn – na de dood van zijn vrouw uitbestede – dochtertje gaat, bij wie hij een bezoek aflegt, wat de pot 's avonds schaft (veel kool, worst en spek), welke boeken hij leest en hoe laat hij naar bed gaat.

Beck hoorde niet tot de elite, hij was geen geleerde en geen predikant, maar hij geeft blijk van een behoorlijke eruditie en een grote nieuwsgierigheid. Hij leest veel, loopt boekhandels af, speelt viool en fluit, hij zingt, tekent en schrijft gedichten. Omdat hij in Den Haag woont en veel wandelt ziet hij ook de personages lopen die in zoveel geschiedenisboeken figureren, zoals de stadhouder, de Winterkoning met zijn gevolg, Jacob Cats, Constantijn Huygens, vorstelijke bezoekers en vele diplomaten.

Opvallend is hoeveel Beck wandelt, in Den Haag of ver daarbuiten. Tijdens wandelingen en bezoeken werd eindeloos gepraat 'om de tijd te korten', zoals hij dat op 7 maart noemt. We lezen ook waarover. Nieuwtjes worden uitgewisseld over vrienden en familieleden, maar ook over de gebeurtenissen in de rest van Europa die via kranten of mondeling bekend worden. De praatgrage schoolmeester onderhoudt zich met zijn vrienden over zijn lectuur, Beck leest niet alleen Nederlands en Duits, maar ook Italiaans en hij is verzot op Franse poëzie.

Enige malen beschrijft Beck zijn ontmoetingen met de boekhandelaar Matthijs Bastiaensz Wagens, die een boekhandel drijft in Rotterdam op 't Steiger. Die winkel droeg de naam De Franse Croone en naar het zich laat aanzien was hij gespecialiseerd in Franse boeken. Zo'n ontmoeting vond plaats op zondag 14 januari in Den Haag. Het is dan 'zuer en bitter kout weder', hoewel het niet extreem vriest. In de ochtend en in de middag gaat Beck naar de preek in de Grote Kerk. Na het tweede kerkbezoek gaat hij bij zijn moeder langs. Thuisgekomen krijgt hij bezoek van Matthijs Bastiaensz. Samen zitten ze bij het vuur en praten over allerlei onderwerpen ('discourrerende van veellerleijs'). De onderwerpen noemt hij ook: rechtskundige

zaken, atheïsten en ‘van Rablais’. De precieze inhoud van dit gesprek komen we helaas niet te weten. Na een uurtje stapt Matthijs Bastiaensz. weer eens op. Beck zelf gaat om acht uur ’s avonds nog bij kennissen langs. Het werd nog laat die avond in het koude Den Haag. Pas om een uur was hij weer thuis. (Zie ook Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland, 1624-1770* (Hilversum 2004)) (RvG)

Een mooie variant op ‘fay ce que voudras’ bedacht Alberto Manguel. In een bespreking door Paul Depondt (*de Volkskrant* 7.1.2005) over onder meer twee boeken van deze lezer bij uitstek:

Een echte lezer, zegt Manguel in het boekentijdschrift *Lire*, is een anarchist. Hij is een bij uitstek eclectisch lezer. Op de deur naar zijn bibliotheek in zijn oude Franse pastorie nabij Châtellerault staat een variant van het motto van het klooster van Thélème van Rabelais: *lys ce que voudra*, ‘lees wat je wilt’.

Margot Dijkgraaf bespreekt in ‘Trouw aan alle vrouwen’. Het vrijbuitersleven van Guy de Maupassant (1850-1893)’ (*NRC Handelsblad* 28.1.2005) de nieuwe biografie die Nadine Satiat schreef van de man die de laatste zeven jaar van zijn zeer vruchtbare maar al te korte (schrijvers-)leven leed aan een psychiatrische aandoening, en, na een zelfmoordpoging, in een psychiatrische kliniek stierf. In 1880 was het nog niet zo ver:

In zijn laatste kroniek van dat jaar, *Dimanches d’un bourgeois de Paris*, stak hij de draak met de middelmatigheid van de politiek en de Parijse salons ‘die zo ongelofelijk plat, kleurloos en verschrikkelijk zijn dat je zin krijgt om het uit te schreeuwen als je vijf minuten naar die mondaine praatjes hebt geluisterd. Waar is de echte lach van Montaigne, van Rabelais, van Voltaire?’

Yra van Dijk bespreekt in *NRC Handelsblad* (18.3.2005) twee romans waarin ‘de fabrieksvloer’ wordt herontdekt. Gérard Mordillat schreef *Les vivants et les morts*, *Daewoo* is van François Bon. De Rabelais-kenner Bon laat in zijn ‘roman’ ontslagen werknemers van een televisiefabriek aan het woord. Van Dijk:

Ook al verschillen ze hemelsbreed, het doel van de twee romans is hetzelfde: de lezer laten voelen wat het inhoudt om fabrieksarbeider te zijn, en vooral: wat het inhoudt om een ontslagen fabrieksarbeider te zijn. De doelstellingen van de schrijvers lijken zo op elkaar, dat het Rabelais-citaat dat aan *Daewoo* voorafgaat, op beide boeken zou kunnen slaan: ‘Het is waar wat men zegt, dat de ene helft van de wereld niet weet hoe de andere helft leeft’.

Pieter Steinz opent zijn stuk over ‘Opperfranse letterkunde’ in de serie ‘Lees mee met NRC’ (*NRC Handelsblad* 21.2.2004) met de volgende alinea:

‘*Boldly go where no man has gone before*’. Het is het devies van Captain Kirk en zijn bemanning in de sciencefictionserie *Star Trek*; en het zou ook het motto kunnen zijn van de literaire pioniers die met behulp van stilistische en en formele experimenten de grenzen van de schrijfkunst hebben verlegd. Wie de eerste was, is moeilijk te bepalen. Homeros – omdat hij in de *Odysee* geen genoegen nam met het van A naar B vertellen van een verhaal? Rabelais – omdat hij in zijn uitzinnige satire *Gargantua et Pantagruel* een ode aan de wijn in de vorm van een fles goot? Of toch Laurence Sterne, die zich in de pseudo-autobiografie *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* te buiten ging aan nooit eerder vertoonde visuele grapjes [...]

Een keuze maken is altijd moeilijk, en subjectief, maar één boek had in dit korte lijstje natuurlijk niet mogen ontbreken: de in 1499 bij Aldus Manutius gedrukte *Hypnerotomachia Poliphili*. Het is toegeschreven aan de dominicaner monnik Francesco Colonna en is, mogelijk in de Franse vertaling uit 1546 van Jean Martin, een van de boeken die Rabelais geïnspireerd hebben. Van dit onvertaalbare boek is een Nederlandse vertaling aangekondigd, die dit jaar bij Atheneum.– Polak & Van Gennep zou verschijnen. Meer over dit prachtige en bizarre boek een andere keer.

Leo van Maris stuurde een knipsel uit *Le Monde* dat me het water in de mond deed lopen. Rabelais en theater in een gelukkige combinatie bijeen, dat vind je niet vaak. In 1996 was er een Vlaamse groep die een theaterproductie over Rabelais had gemaakt, maar dat ontdekte ik jammer genoeg te laat om nog een voorstelling bij te wonen (zie ook *Faicts & Dicts* 5 / mei 1996).

Goed, over de Franse productie. Probeer het eens: spreek zonder aarzelen en zonder het woord in stukjes te hakken de ondertitel uit van *Rabelais*. *Morderegrippiopirotabirofreluchamburelurecoquelurintimpanemens*. Lastig om hier je tong niet over te breken. Maar geen probleem voor acteur Daniel Znyk, die het in dit ‘vaisseau de l’invention verbale’ uit zijn mond laat rollen ‘comme un couple d’ortolans’. Hij speelt Pantagruel in het stuk, dat geregisseerd wordt door Claude Buchvald. Voor haar, zegt zij, valt theater samen met het eiland Ruach (*Quart Livre* XLIII): ‘Ruach, en hébreu, veut dire le souffle, et aussi, par extension, la vie, l’esprit, l’âme.’

Verschillende episodes uit het boek zijn getransformeerd naar het toneel, zoals de litanie over de afkomst van Pantagruel, de uitvinding van de beste gatwisser, en de beroemde brief over de opvoeding die Gargantua zijn zoon stuurt. Jean-Louis Perrier, die het stuk voor *Le Monde* recenseerde (24.1.2004), besluit lovend:

Et c’est grande joie, pour les altérés de théâtre, de trinquer avec lui [Christian Paccoud als Alcofribas Nasier], avec elle [Valérie Vinci, de ‘loods’ op weg naar de heilige fles], et tout leur équipage.

De *Entretiens curieux, de Tartuffe et de Rabelais, sur les femmes* (zie vorige nummer) bevat een – vanzelfsprekend fictieve – samenspraak tussen Tartuffe en Rabelais, en een erudiete inleiding van André Hanou. Wat me wel vaker overkomt als ik door Hanou bezorgde teksten lees: de inleider is veel leuker en vooral slimmer dan de auteur die hij voor het voetlicht haalt. Maar een geniale spreekstalmeester kan de door hem gepresenteerde kleine talenten natuurlijk extra brille geven door te wijzen op allerlei verborgen kwaliteiten.

Enkele vragen die Hanou in de inleiding stelt, kan ik makkelijk voor hem oplossen. Hoe kan het dat de NCC vaak meer edities bevat dan de STCN? Dat is niet verwonderlijk voor degenen die de Nederlandse gezamenlijke catalogus ‘van binnenuit’ kennen. Als je de STCN ziet als een bibliografische pendant van het Calvinistische Genève: strenge regeltjes, eenduidige beschrijvingen, dan is de NCC inhoudelijk vergelijkbaar met het rijke Roomse leven: daar doet, net als in de boeken van Rabelais, iedereen zo’n beetje waar hij zin in heeft, zodat het aantal titelverdubbelingen groot is. Niet geplaagd door vakkennis zit iedereen maar zo’n beetje te bibliograferen, met een vrolijke chaos als gevolg. Maar zo valt er nog veel te ontdekken voor de wetenschap.

En, ja, deze uitgave, verschenen onder de naam van Pierre Marteau, is een Nederlandse druk. Ik houd het zelf op Utrecht, gezien een ornamentje op het titelblad.

Tartuffe en Rabelais als goede vrienden: dat is even wennen. Ik denk zomaar dat Rabelais Tartuffe wel had kunnen waarderen, maar omgekeerd? Curieus is natuurlijk het gegeven dat we hier een echt mens in gesprek zien met een fictief personage. Was Rabelais ondertussen een fictief persoon geworden, of zag men Tartuffe als een historisch persoon? De gesprekken gaan over vrouwen, maar, zoals Hanou opmerkt: ze zijn nogal saai, helemaal als je bedenkt wie de gesprekspartners

zijn. De auteur van onvergetelijke personages als die over de zwerver die over een kind van zes dat hij op zijn rug draagt opmerkt: ‘of ze maagd is? Daar heb ik geen zicht op’ – in gesprek met de vleesgeworden schijnheiligheid.

Eigenlijk moet André Hanou zelf maar eens een echt boek schrijven. Voor mijn part een schitterende mystificatie zoals het OeraLindaBok, een meesterwerk van een achttiende-eeuwer die tot dusverre een obscuur bestaan blijkt te hebben gehad in een obscure hoek van een bibliotheek. De NCC heeft daar vast geen problemen mee.
(PD)